

Dabartinės lietuvių kalbos žodžių morfeminė struktūra

Doc. dr. Erika Rimkutė

Vytauto Didžiojo universitetas

Lituanistikos katedra

Kompiuterinės lingvistikos centras

erika.rimkute@vdu.lt

Žodžių struktūra (1)

- Kaitomi žodžiai visada turi daugiau negu vieną morfemą.
- Dažniausiai žodį sudaro leksinė (L) ir gramatinė (g) morfema.

L + g.

- Jeigu žodis sudarytas iš dviejų morfemų, tai viena iš jų paprastai būna šaknis, o kita – galūnė.

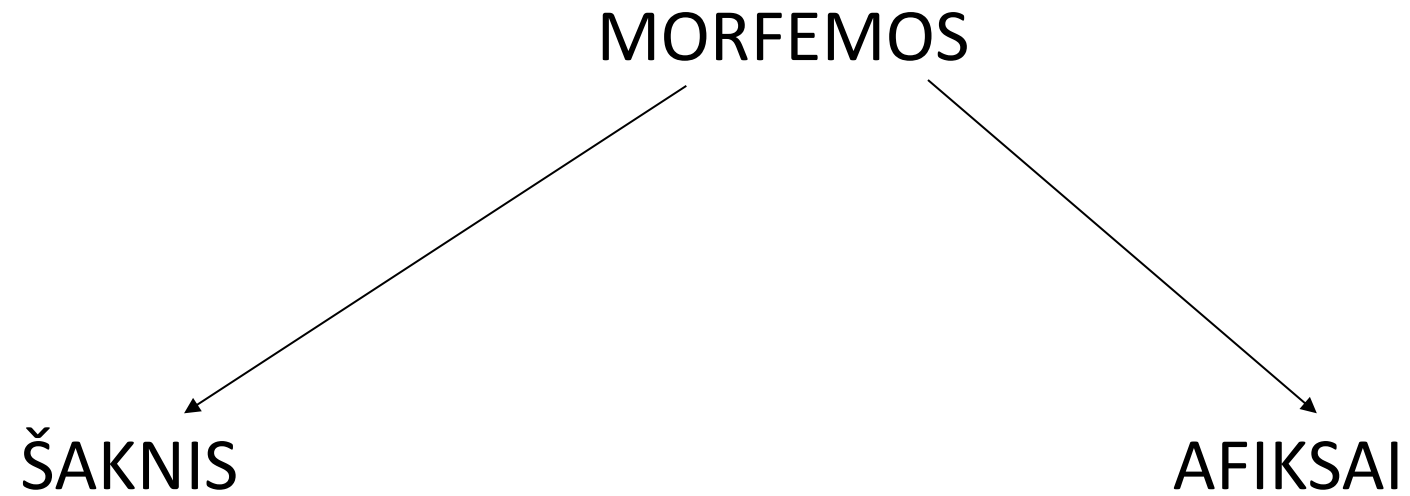
Žodžių struktūra (2)

- Kai kurie tarnybiniai žodžiai interpretuoti dvejopai: kartais kaip žodis, o kartais kaip morfema, pvz.:

te saulė šviečia! (*te* – dll.);

tešviečia saulė! (*te-* – priešdėlis).

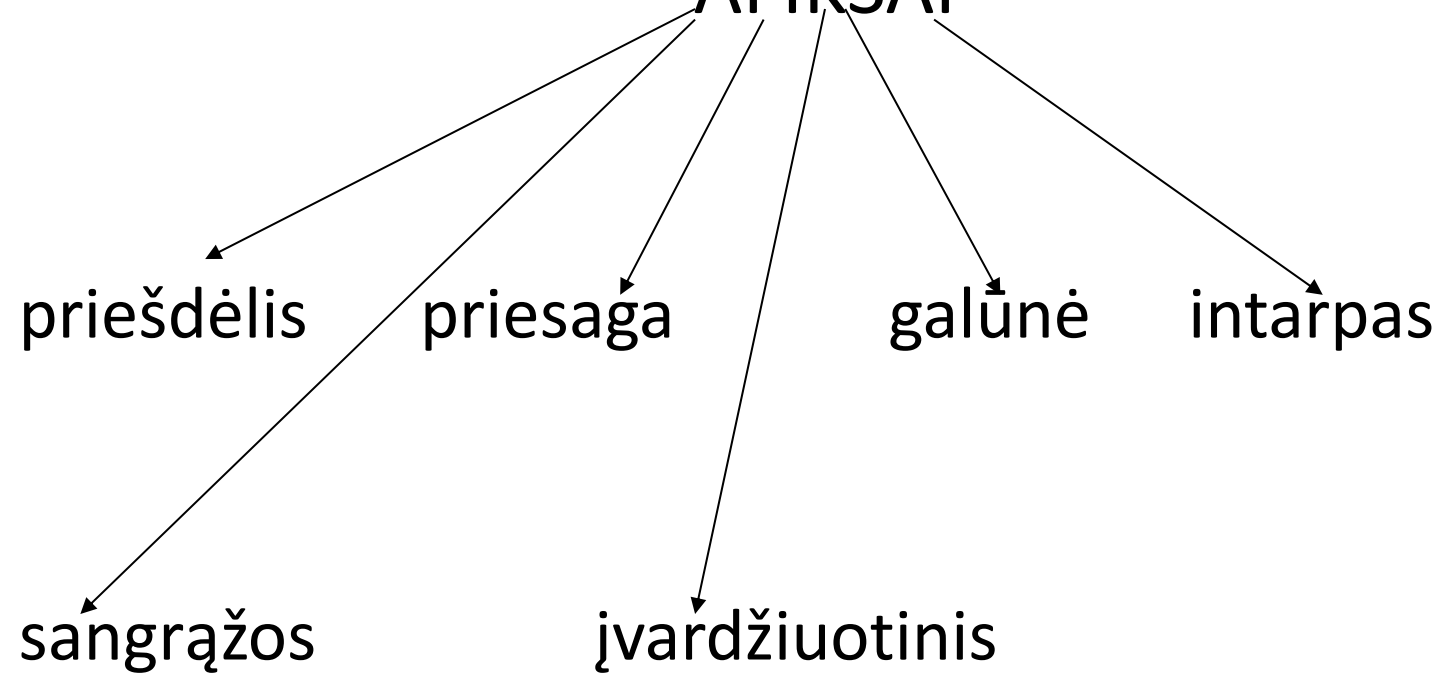
Morfemų klasifikacija

Šaknis

- Šaknis – tokia žodžio sudedamoji dalis, prie kurios jungiami žodžių darybos ir kaitybos afiksai.
- Šaknis yra pagrindinė skaidžiųjų žodžių dalis, bet viena šaknis vis tiek nesudaro žodžio. Žodžiui būtinas gramatinis įforminimas – galūnė.

AFIKSAI

Afiksai (1)

- Afiksai – žodžio dalys, kurios jungiasi prie šaknies ir keičia jos leksinę bei gramatinę reikšmę. Afiksai įformina žodį kaip leksinį ir gramatinį vienetą.
- Vieni afiksai yra darybiniai, kiti kaitybiniai.
- **Žodžių darybos afiksai** – priešdėliai ir priesagos, kartais galūnės (*liūtas* – *liūtė*).

Afiksai (2)

- **Žodžių kaitybos (formų darybos) afiksai** yra galūnės, kartais priesagos (*dirba – dirbant, dirbdavo*).

Priešdėliai

- Priešdėliai (prefiksai) yra afiksai, einantys prieš šaknį. Visi jie funkcionuoja žodžių klasės viduje, t. y. nepakeičia kalbos dalies.
- Priešdėliai nerodo žodžio priklausymo kalbos daliai.
- Vartojama apie 60 priešdėlių.

Priesagos (1)

- Priesagos (sufiksai) yra afiksai, einantys po šaknies. Funkcijų atžvilgiu galima skirti į 2 grupes:
 - 1) žodžių darybos formantus,
 - 2) gramatinių formų darybos formantus.
- Su priesagomis ne tik padaromi nauji žodžiai, bet ir pažymimas jo priklausymas kalbos daliai.
- Su priesagomis galima daryti žodžius ir iš kitų kalbos dalių.

Priesagos (2)

- Gramatinės priesagos, su kuriomis padaromos to paties žodžio formos (*geras – geresnis, eiti – eidavo, dirba – dirbantis* ir kt.), savo funkcijas visada realizuoja vienos kalbos dalies ribose. Jos artimos galūnėms.
- Dažniausiai su gramatinėmis priesagomis sudaromos veiksmažodžių formos.

Priesagos (3)

- Priesagų daryba yra pats populiariausias lietuvių kalbos žodžių darybos būdas.
- Bendrinėje kalboje yra apie 600 priesagų.

Galūnės

- Galūnė (fleksija) – kintamoji žodžio dalis, rodanti gramatinės žodžio reikšmės ir jų sąlygojamą sintaksinį žodžių ryšį sakinyje.
- Ne kiekvienas žodis turi galūnę, net ir tuo atveju, kai jis pavadina sąvokas ir susideda daugiau negu iš vienos morfemos.
- Nulinės galūnės.

Sangrąžos afiksas (dalelytė)

- Sangrąžos afiksu veiksmai grąžinami į jo atlikėją, pvz.: *prausti – praustis*.
- Sangrąžos afiksas turi 3 variantus:
- *-si-* paprastai būna po priešdėlio arba žodžio gale: *pasilenkti, kuriasi*;
- *-s* bendratyse: *siūti, prausti*;
- *-is* žodžio gale po priebalsių *s, š*, taip pat esamojo ir būsimąjo laiko padalyviuose po *t*, pvz.: *tars-is, tariqs-is, tardavęs-is, tariant-is, tarus-is, tarimas-is, neš-is, veš-is*.

Intarpas

- Lietuvių kalboje intarpas (infiksas) yra reiškiamas garsu *n* arba *m* (prieš *p*, *b*), pvz.: *kisti*, *kinta*, *kito*; *šusti*, *šunta*, *šuto*; *nustebti*, *nustemba*, *nustebo*; *klupti*, *klumpa*, *klupo*; *klumpantis*.
- Intarpas būna visose asmenuojamosiose esam. I. formose ir iš jų išvestose, pvz.: *tenkinantis*, *tenkinant*, *tenkinimas*.
- Intarpas yra nykstanti žodžio dalis.

Morfeminis skaidymas

- Yra morfemų, sudarytų iš vieno garso:

j, o, k-as, j-o, liūd-n-as.

- Dažniausiai morfemas sudaro daugiau negu du garsai:

aš, ei-ti, darb-as, žmon-ėmis, dešimt.

- Ilgiausia morfema (ne šaknis) yra įvardžiutinė daugiskaitos vietininko galūnė *-uosiuose*.

Sinchroninis ir diachroninis požiūris (1)

- Ribos tarp sinchronijos ir diachronijos ne visada aiškios.
- Riba tarp skaidomo į morfemas ir neskaidomo kamieno yra negriežta ir istoriškai pereinama: buvę skaidomi kamienai ilgainiui tampa neskaidomi, o neskaidomi kamienai gali pasidaryti skaidomi.

Sinchroninis ir diachroninis požiūris (2)

- Sinchroniniu aspektu skiriant morfemas, reikia rasti žodį, su kuriuo galima sieti šaknį, arba rasti pasikartojančių afiksų.
- Diachroniniu aspektu priesagos skiriamos šiuose žodžiuose: *gud-r-us*, *tik-sl-us*, *skaid-r-us*, *ato-sto-g-os* ir kt.

Lietuvių kalbos morfemikos duomenų bazė (1)

- <http://tekstynas.vdu.lt/page.xhtml?id=morfema-db>

Lietuvių kalbos morfemikos duomenų bazė (2)

- Apie 310 tūkst. žodžių iš rašytinės ir sakytinės kalbos (apie 70 tūkst. skirtingų).
- Skirtingų stilių, kuo įvairesnės tematikos, panašios apimties tekstai iš mokslinio, publicistinio, grožinio, administracinio stiliaus darbų.
- Tekstai morfologiškai anotuoti.
- Morfemų ribos žymėtos rankomis. Morfemos žymėtos sutartiniais ženklais.
- Internete prieinamoje duomenų bazėje ribos tarp morfemų žymimos brūkšneliais.

Morfeminio anotavimo pavyzdžiai (1)

- doktora^{9nt}=_u
- doktorant!^{ū3r}=_{os}
- dQktrin=^{a4}
- dokumen^{3t}=_a
- dQkument!^{a3c}!_{ij}=_a
- *Ma^{3ž}*vyd=_{as}

Morfeminio anotavimo pavyzdžiai (2)

- rin3k-dav=o+si
- ati*dar!y9-dam=i
- i4š*kre<n>t-anč=iais
- vėl!u9oj-ant
- silp!n-esn/ia9jam
- *š#i4*t!ok=ią
- *šeš#io9*lik!t/asis

Daiktavardžių morfeminės struktūros modeliai

*= 46,9 %

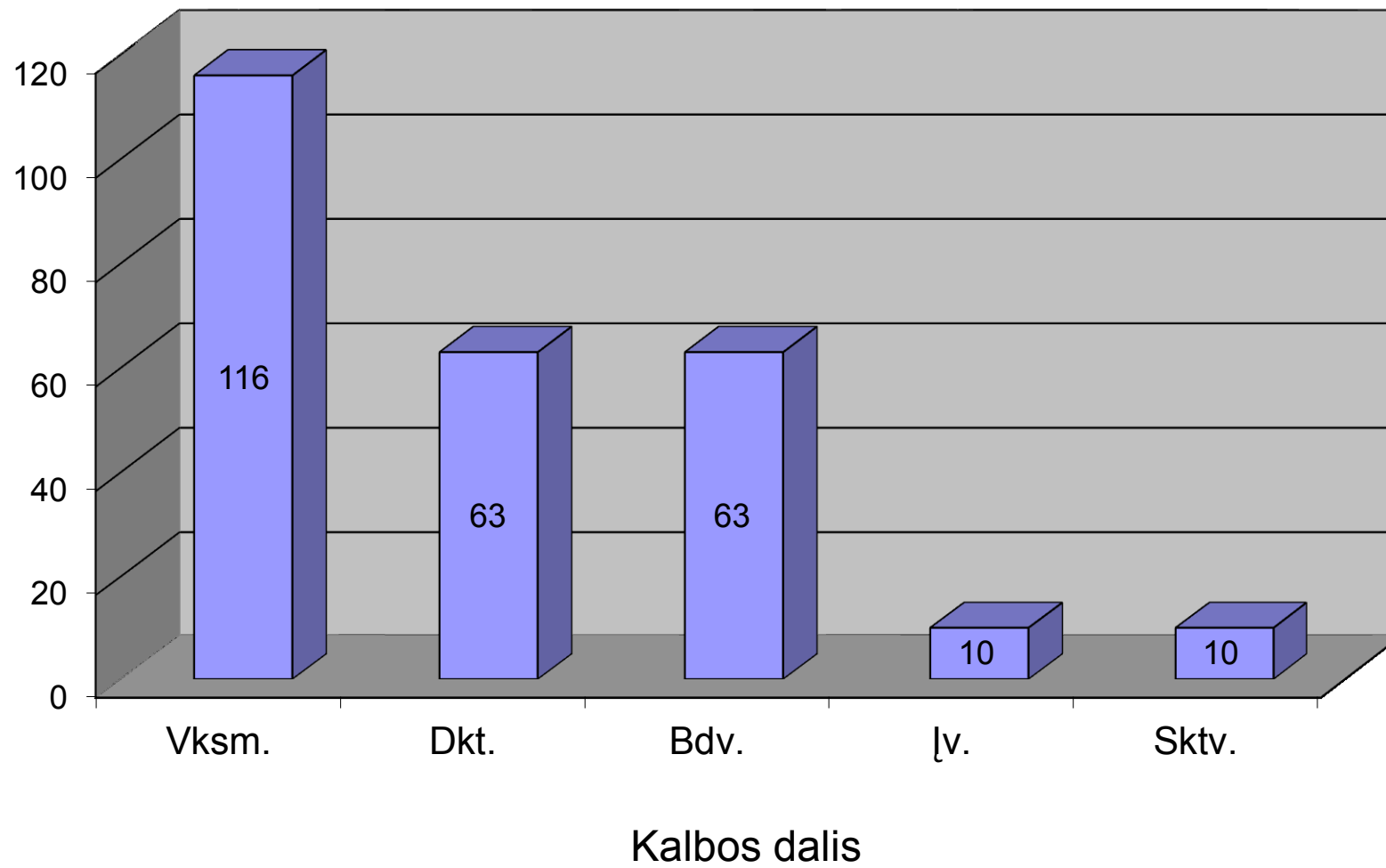
*!= 20,9 %

@*= 7,6 %

*!!= 5,6 %

@*!= 4,1 %

Struktūrinių modelių skaičius

Lietuvių kalbos žodžių morfeminė sudėtis

- Daiktavardžiai 1–9 morfemos.
- Veiksmažodžiai 1–9 morfemos.
- Būdvardžiai 1–7 morfemos.
- Įvardžiai 1–5 morfemos.
- Skaitvardžiai 1–5 morfemos.

2–4 morfemų žodžiai sudaro 93 proc. visų žodžių.

Modelis / kalbos dalis	Dkt.	Bdv.	Įv.	Skt.	Vksm.
Šaknis	0	0	4,4	8,4	0,02
Šaknis + galūnė	46,8	24,9	82,3	66,4	19,9
Priešdėlis + šaknis + galūnė	7,5	5,7	0	0	13
Šaknis + daryb. priesaga + galūnė	24,6	38,2	8,3	12	4,6
Šaknis + kaityb. priesaga + galūnė	0	5,5	0	0	7,8
Priešdėlis + šaknis + daryb. priesaga + galūnė	0	5,9	0	0	2,6
Priešdėlis + šaknis + kaityb. priesaga + galūnė	4,2	0,4	0	0	7,2
Šaknis + daryb. priesaga + daryb. priesaga + galūnė	7,5	8,5	0	0,2	4,7

Morfeminės struktūros formulė

$$P_{0-3}R_{1-7}Sd_{0-4}Si_{0-2}F_{0-1}$$

Tai reiškia, kad lietuvių kalbos žodžiai gali turėti 0–3 priešdėlius, 1–7 šaknis, 0–4 darybines priesagas, 0–2 kaitybines priesagas, 0–1 galūnę.

	P	R	S_d	S_i	F
Dkt.	P_{0-3}	R_{1-7}	Sd_{0-4}	Si_{0-2}	F_{0-1}
Bdv.	P_{0-2}	R_{1-3}	Sd_{0-4}	Si_{0-2}	F_{0-1}
Jv.	P_{0-1}	R_{1-2}	Sd_{0-1}	Si_0	F_{0-1}
Sktv.	P_0	R_{1-2}	Sd_{0-2}	Si_0	F_{0-1}
Vksm.	P_{0-3}	R_{1-2}	Sd_{0-4}	Si_{0-2}	F_{0-1}

Sudėtingiausios morfeminės struktūros žodžiai

- *ne-su-**der**-in-am-um-as* PPRS_dS_iS_dF
- *pa-**vyzd**-ing-iaus-iu* PRS_dS_iF
- *ne-j-si-sq-**mon**-in-t-as* PPdPRS_dS_iF
- *ne-pri-pa-**žin**-im-as* PPPRS_dF
- ***centr**-al-iz-av-im-as* RS_dS_dS_dS_dF
- ***fibro-ezo-fago-gastro-duo-deno-skop**-ij-a* RRRRRRRRS_dF

- Ilgiausias anglų kalbos žodis žodynuose
pneumonoultramicroscopicsilicovolcanoconiosis

Apibendrinimas (1)

- Kai kurių modelių tėra tik po vieną žodį, pvz.:
 - septynias šaknis turintis daiktavardis *fibroezofagogastroduodenoskopija*,
 - dvi šaknis, priešdėlį, dvi priesagas ir įvardžiuotinę galūnę turintis būdvardis *ikiindoeuropietiškujų*.
- Kuo daugiau morfemų turi žodis, tuo rečiau vartojamas.

Apibendrinimas (2)

- Fleksinei lietuvių kalbai būdingi nesudėtingos struktūros žodžiai.
- Vartojama labai daug darybos afiksų, todėl daug darinių.
- Vis dėlto akivaizdi tendencija vartoti žodžius tik su vienu darybos afiksu (priešdėliu arba priesaga).

Problemos (1)

- Morfemiškai analizuojant žodžius ribą tarp sinchronijos ir diachronijos ne visada lengva nubrėžti. Kaip teigia Vincas Urbutis (2009: 165), „[r]iba tarp skaidomo į morfemas ir neskaidomo kamieno yra negriežta ir istoriškai pereinama: buvę skaidomi kamienai ilgainiui tampa neskaidomi, o neskaidomi kamienai, kad ir žymiai rečiau, gali pasidaryti skaidomi. Kiekvienu momentu kalboje yra pereinamųjų reiškinių, kur skaidymas ar neskaidymas iš esmės yra susitarimo dalykas. Ir ten, kur morfema tikrai išsiskiria, jos išsiskyrimo laipsnis, arba ryškumas, nėra visur vienodas.“
- Pavyzdžiui, daiktavardis *dėsnis* siejamas su *dėti*, *deda*, *dėjo* ir morfemiškai skaidomas *dė-sn-is*, nors dabartinės kalbos požiūriu tas ryšys nėra labai ryškus.

Problemos (2)

- Sunkumų kėlė tarptautinių žodžių morfemų ribos, pvz., būdvardis *konservatyvus* laikytas neišvestiniu žodžiu (šaknis *konservatyv-*), nes jis pasiskolintas iš lotynų kalbos būdvardžio *conservativus*, o šis kildinamas iš lotynų kalbos daiktavardžio *conservatio* (išsaugojimas).
- Nustatant morfemas žiūrėta į tą žodį, kuris pasiskolintas, o ne į patį pirminį, iš kurio kilęs pasiskolintasis žodis.

Problemos (3)

- Tarptautiniuose žodžiuose neretai kildavo klausimų, kiek afiksų galima skirti. Laikytasi nuostatos, kad jei galima rasti žodžių, kuriuose vartojamas tik vienas iš kelių galimų afiksų, tai skirti kelis afiksus, pvz., žodyje *adaptacija* be šaknies *adapt-* skirtos dvi priesagos: *-ac-* ir *-ij-*, nes galima rasti žodžių, kuriuose vartojama tik priesaga *-ac-* (*adaptacinis*) arba tik priesaga *-ij-* (*abatija*).
- Žodyne *-en-*, *-er-*, *-es-*, *-un-*, pvz.: žodžiuose *vandens*, *sesers*, *šunj*, *akmeniu*, laikomos priesagomis.
- Sudėtingiausia buvo atlikti morfeminę analizę tada, kai pasitaikė kontrakcijos, eliminacijos, degeminacijos atvejų. Susiliejęs garsas priklauso abiem morfemoms. Pasirinktas toks morfeminis skaidymas: *ne-š-iu*, *n-es-u*, *pa-li-k*.

Morfemikos žodynai (1)

- Rimkutė E., Kazlauskienė A., Raškinis G. 2011: ***Dažninis** lietuvių kalbos morfemikos žodynas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.

<http://donelaitis.vdu.lt/lkk/pdf/DazI.pdf>

<http://donelaitis.vdu.lt/lkk/pdf/DazII.pdf>

<http://donelaitis.vdu.lt/lkk/pdf/DazIII.pdf>

Morfemikos žodynai (2)

- Rimkutė E., Kazlauskienė A., Raškinis G. 2011: ***Atgalinis*** lietuvių kalbos morfemikos žodynas. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.

<http://donelaitis.vdu.lt/lkk/pdf/AtgaII.pdf>

<http://donelaitis.vdu.lt/lkk/pdf/AtgaIII.pdf>

<http://donelaitis.vdu.lt/lkk/pdf/AtgaIII.pdf>

Morfemikos žodynai (3)

- Rimkutė E., Kazlauskienė A., Raškinis G. 2011: ***Abėcėlinis lietuvių kalbos morfemikos žodynas***. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.

<http://donelaitis.vdu.lt/lkk/pdf/AbcI.pdf>

<http://donelaitis.vdu.lt/lkk/pdf/AbcII.pdf>

<http://donelaitis.vdu.lt/lkk/pdf/AbcIII.pdf>

Lietuvių kalbos morfemikos žodynai

- žodžiai suskaidyti morfemiškai (morfemos atskirtos brūkšneliais);
- prie kiekvieno žodžio nurodyta:
 - antraštinė (žodyninė) forma,
 - morfologinės pažymos,
 - dažnumas tekstyne.
- Pateiktos tokios kalbos dalys: bendriniai daiktavardžiai, būdvardžiai, įvardžiai, skaitvardžiai, veiksmažodžiai.

Abėcėlinis žodynas

- Abėcėlės tvarka pateiktame žodyne galima gana greitai rasti žodį, jo vartojimo dažnį. Tokiame žodyne labai gerai matyti ir giminiškų žodžių morfeminė struktūra, pvz.:
 - *administracija, administratoriai, administravimas;*
 - *adresas, adresatas, adresavimo.*
- Galima analizuoti pasirinkto žodžio formų vartojimo dažnumą, pvz.:
gamyba (41), gamybą (32), gamybai (24), gamyboje (16), gamybos (263).

Atgalinis žodynas

- Atgaliniame žodyne (žodžiai išrikiuoti pagal abėcėlę, skaitant žodį nuo galo) labai gerai matyti darybiniai tipai, greta pateikiami to paties afikso žodžiai. Nesunku nustatyti, kiek žodžių vartojama su ta pačia priesaga, galūne ar dūrinio antrąja šaknimi. Žodyne išryškėja ir kaitybos tipų (linksniuočių, asmenuočių) vartosenos polinkiai. Pvz.:
 - *stabteli, dėbteli, žvilgteli, žingteli, dingteli;*
 - *stebėtojai, nugalėtojai, laimėtojai, tyrinėtojai, prižiūrėtojai;*
 - *radavietė, lizdavietė, slaptavietė, kirtavietė, statybvietė, prekybvietė.*

Dažninis žodynas

- Mažėjančio dažnio tvarka pateiktame žodyne labai gerai matyti tirtų žodžių statistiniai duomenys, dažniausi ir rečiausi žodžiai, galima gretinti žodžius pagal vartosenos polinkius. Pvz.:
- *darbo* (1136), *darbuotojų* (579), *metų* (528), *kalbos* (477), *pavyzdžiui* (451), *žemės* (429), *sveikatos* (404), *žmogus* (372).

Publikacijos

- Rimkutė E., Kazlauskienė A., Utkā A. 2016: Morphemic Structure of Lithuanian Words. *Open Linguistics* Volume 2, Issue 1, 160–179. <http://www.degruyter.com/view/j/opli.2016.2.issue-1/opli-2016-0008/opli-2016-0008.xml?format=INT>
- Rimkutė E., Kazlauskienė A., Raškinis G. 2011: Lietuvių kalbos veiksmažodžių morfeminė struktūra. *Acta Linguistica Lithuanica* 64–65, 87–105. http://lki.lt/wp-content/uploads/2017/06/all_64-65_maketas-ilovepdf-compressed.pdf

Praktinė užduotis: nustatyti morfemas (1)

- Vaikystė,
- namelis,
- skaitydavo,
- mokausi,
- silpnumas,
- geriausias,
- aukščiausiuose,
- darbdavys,

Praktinė užduotis: nustatyti morfemas (2)

- apdovanoti,
- nereikalingas,
- kiekvienas,
- dešimt,
- atstovaujantis,
- baigdamas,
- bendradarbiauti.